

Politika Crne Gore prema pristupanju Europskoj Uniji od 2008. godine do 2020. godine

Husnjak, Valeria

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, The Faculty of Political Science / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:114:753645>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-08**

Repository / Repozitorij:

[FPSZG repository - master's thesis of students of political science and journalism / postgraduate specialist studies / dissertations](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET POLITIČKIH ZNANOSTI
PREDDIPLOMSKI STUDIJ POLITOLOGIJE

ZAVRŠNI RAD

**Politika Crne Gore prema pristupanju Europskoj Uniji od 2008. godine do
2020. godine**

Mentor: prof. dr. sc. Dejan Jović

Studentica: Valeria Husnjak

Zagreb, 2024.

SADRŽAJ

1. Uvod	1
2. Proces pregovora Crne Gore s Europskom Unijom.....	2
2.1. Pregled pregovora i ključni kriteriji za pridruživanje.....	2
2.2. Pregled godišnjih izvješća Europske Komisije o napretku Crne Gore kroz 2008. do 2020.	5
3. Ekonomski aspekti pridruživanja Crne Gore Europskoj Uniji	9
4. Reforme u pravosuđu i borba protiv korupcije	11
5. Unutarnje političke dinamike	13
6. Javno mnijenje Crne Gore i podrška pristupanju Europskoj Uniji.....	14
7. Ključni izazovi Crne Gore u narednim godinama	16
8. Zaključak	18

Literatura

1. Uvod

U posljednjih nekoliko desetljeća, proces europskih integracija predstavlja ključni politički cilj mnogih zemalja u regiji jugoistočne Europe. Crna Gora, kao jedna od najmlađih nezavisnih država na Balkanu, nije izuzetak. Osamostaljenjem 2006 godine Crna je Gora kao svoj glavni cilj vanjske politike stavila pristupanje NATO-u i Europskoj Uniji (EU), no temelji za pristupanje Crne Gore kao zemlje Zapadnog Balkana postavljeni su već 2000. godine. 2000. godine na Samitu u Solunu EU obećala je strateško partnerstvo sa zemljama Zapadnog Balkana u njihovim pristupanju EU. Na Samitu je također predložena Agenda 2014 koja je za cilj imala da sve zemlje Zapadnog Balkana pristupe EU na stotu godišnjicu početka Prvog svjetskog rata, no to se nije ostvarilo. Dokument Agenda 2014 imao je tri cilja: osnivanje Grupe 2014. sastavljene od država članica EU-a i država kandidatkinja, intenziviranje suradnje između samih država kandidatkinja na regionalnoj razini i dogovor o konkretnom datumu pristupanja zemalja Zapadnog Balkana (ZB) u članstvo EU (Nakić, 2013). Nakon Samita u Solunu, 2018. godine održan je EU-ZB summit za vrijeme bugarskog predsjedanja Vijećem EU. Cilj ovog summita bio je pružiti novi zamah integraciji balkanskih zemalja u Uniju do 2025. godine. Perspektiva budućeg mogućeg članstva do 2025. godine predstavljala je dodatni poticaj regiji za dovršetak svih potrebnih unutarnjih reformi.

Tijekom razdoblja od 2008. do 2020. godine, Crna je Gora prošla kroz različite faze u svom putu ka članstvu u EU, no svejedno je uspjela održati svoj kurs ka europskim integracijama. Od političkih reformi, preko prilagodbe zakonodavstva, pa sve do jačanja institucija i borbe protiv korupcije, Crna je Gora morala demonstrirati spremnost i sposobnost za usvajanje i primjenu standarda i vrijednosti EU. Unatoč postignutim rezultatima, Crna Gora suočava se s brojnim izazovima, uključujući sporost u provedbi reformi, nedostatak učinkovitosti pravosuđa, političku polarizaciju. Uz to posebno važan aspekt politike Crne Gore prema EU bio je njezin odnos prema regionalnoj suradnji i pomirenju.

Ovaj završni rad ima za cilj detaljno istražiti politiku Crne Gore prema pristupanju Europskoj uniji u razdoblju od 2008. do 2020. godine. U prvom dijelu rada prikazat će se put pregovora Crne Gore s EU i njen utjecaj na ekonomiju i pravosuđe, zatim će se prikazati unutarnji odnosi u kontekstu europske integracije te će se na kraju predstaviti mišljenje javnog mnijenja u Crnoj Gori i ključni izazovi u nastavku pregovora Crne Gore i EU.

2. Proces pregovora Crne Gore s Europskom Unijom

2.1. Pregled pregovora i ključni kriteriji za pridruživanje

Kod samog pristupanja EU potrebno je ispuniti Kopenhaške kriterije¹ koji se dijele u tri skupine te je Ugovorom iz Nice dodan geografski kriterij². Uz ispunjavanje Kopenhaških kriterija države kandidatkinje potpisuju i određene dokumente koji služe kao smjernice za što kvalitetniju europsku integraciju. Za Crnu Goru najvažniji takav dokument je Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) koji je Crna Gora potpisala u listopadu 2007. godine i koji određuje ključne ciljeve za Crnu Goru. „Osnovni je cilj stabilizacija regije, njezin prelazak na tržišno gospodarstvo, poticanje regionalne suradnje te na kraju pristupanje Europskoj Uniji“ (Nakić, 2013; 36). Uz SSP, Europska Unija usvojila je i Paket proširenja koji na godišnjoj razini izvještava o napretku zemalja kandidatkinja i potencijalnih kandidata za EU te im daje smjernice za nastavak pregovora.

Nakon osamostaljenja 2006. godine, Crna se Gora u prosincu 2008. godine prijavila za članstvo u EU. Vijeće EU pozvalo je Europsku Komisiju (EK) da dostavi mišljenje o zahtjevu Crne Gore u travnju 2009. Na temelju tog zahtjeva, Europska Komisija je u srpnju 2009. poslala Crnoj Gori Upitnik. Vlada Crne Gore odgovorila je na Upitnik u dvije faze: u prosincu 2009. godine i travnju 2010. godine. Odgovori su sadržavali detaljna izvješća o stanju i reformama u pravnom, gospodarskom i političkom sustavu, pružajući odgovore na stotine specifičnih pitanja (Gasmi i Prlja, 2022). Službeno je Crna Gora postala zemljom kandidatkinjom u prosincu 2010. godine, dvije godine nakon podnošenja zahtjeva za članstvom. U međuvremenu EU je ukinula vize za građane Crne Gore unutar Schengen zone. Službeni pregovori između Crne Gore i EU započeli su u lipnju 2012. godine, a već u prosincu prvo poglavlje privremeno je zatvoreno, 25 Znanost i istraživanje. U međuvremenu Crna je Gora otvorila svih 33 pregovaračkih poglavlja, a tri su privremeno zatvorena. U 2013. godini otvoreno je šest poglavlja³: 26, koje je iste godine

¹ „1. politički kriteriji - vezani su za stabilnost i razvoj demokratskih institucija koje osiguravaju vladavinu prava i poštivanje ljudskih prava; 2. pravni kriteriji - oni su kriteriji pomoću kojih zemlje kandidatkinje usklađuju vlastite pravne stečevine s pravnom stečevinom EU-a i 3. gospodarski kriteriji - odnose se na poštivanje funkcioniranja tržišnoga gospodarstva i slobode tržišnoga natjecanja“ (Nakić, 2013; 34-35).

² Samo europska država može podnijeti zahtjev za članstvo u EU, a njeno uređenje mora počivati na načelima slobode, demokracije, poštivanja ljudskih prava i temeljnih sloboda te vladavine prava.

³ 26 (Obrazovanje i kultura), 5 (Javne nabave), 6 (Pravo trgovačkih društava), 20 (Poduzetništvo i industrijska politika), 23 (Pravosuđe i temeljna ljudska prava) i 24 (Pravda, sloboda i sigurnost).

privremeno zatvoreno, 5, 6, 20, 23 i 24. Zatim je u 2014. godini otvorila devet poglavlja⁴, no nije zatvoreno nijedno. Poglavlja otvorena te godine su: 7, 10, 4, 31, 32, 18, 28, 29 i 33. Sljedeće godine, 2015, još je šest poglavlja⁵ otvoreno; 9, 21, 16, 30, 14 i 15. Nadalje, u 2016. godini otvoreno je još četiri poglavlja⁶ - 12, 13, 11 i 19. U 2017. godini Crna Gora uspjela je privremeno zatvoriti 30. poglavlje, a otvorila je poglavlja⁷ 1, 22, 2 i 3. Posljednja tri poglavlja⁸ otvorena su u 2018. godini – 17 i 27 – te u 2020. godini zadnje poglavlje, 8.

Uz SSP još jedan bitna inicijativa koju treba spomenuti je Berlinski proces iz 2014. godine. „Inicijativa se odnosi na buduće proširenje Europske Unije sa zemljama Zapadnog Balkana s ciljem da se unaprijede veze između zemalja ove regije i EU, kao i da se poboljša suradnja između samih zemalja Zapadnog Balkana, prije svega u oblasti privrede i razvoja prometne infrastrukture“ (Lilić, 2021; 43). Ova inicijativa promatra Crnu Goru kao zemlju ZB-a i njeno članstvo gleda uz druge zemlje Zapadnog Balkana. Prva konferencija zemalja Zapadnog Balkana održana je iste godine, a glavni ciljevi bili su budući projekti i suradnja između zemalja. Kroz 2018. godinu usvojena su dva dokumenta koja produbljuju temu budućeg pridruživanja zemalja ZB Europskoj Uniji: Strategija EU za Zapadni Balkan i Deklaracije o europskoj perspektivi, razvoju i suradnji EU i Zapadnog Balkana.

„U pregovaračkim okvirima za Crnu Goru poseban je naglasak stavljen na potrebu da se reforme u području vladavine prava počnu provoditi u što je moguće ranijoj fazi pregovora... U skladu s time, trebalo bi zahtijevati znatan napredak u području vladavine prava, a osobito konkretne rezultate u reformi pravosuđa i borbi protiv korupcije i organiziranog kriminala kao uvjet za privremeno zatvaranje razgovora o tehničkim pitanjima u okviru drugih poglavlja pristupnih pregovora“ (Lilić, 2021; 46).

Krajem 2014. godine Europska je Unija predložila novu metodologiju koja u cilju ima pokrenuti proces proširenja s jačim političkim vodstvom te na vjerodostojniji, predvidljiviji i

⁴ 7 (Pravo intelektualnog vlasništva), 10 (Informacijsko društvo i mediji), 4 (Sloboda kretanja kapitala), 31 (Vanjska, sigurnosna i obrambena politika), 32 (Financijski nadzor), 18 (Statistika), 28 (Zaštita potrošača i zdravlja), 29 (Carinska unija) i 33 (Financije i proračunske odredbe)

⁵ 9 (Financijske usluge), 21 (Transeuropske mreže), 16 (Porezi), 30 (Vanjski odnosi), 14 (Prometna politika) i 15 (Energetika)

⁶ 12 (Sigurnost hrane, veterinarstvo i fitosanitarni nadzor), 13 (Ribarstvo), 11 (Poljoprivreda i ruralni razvitak) i 19 (Socijalna politika i zapošljavanje)

⁷ 1 (Sloboda kretanja roba), 22 (Regionalna politika i koordinacija strukturnih instrumenata), 2 (Sloboda kretanja radnika) i 3 (Pravo poslovnog nastanka i sloboda pružanja usluga)

⁸ 17 (Ekonomika i monetarna unija) i 27 (Životna sredina i klimatske promjene), 8 (Tržišno natjecanje)

dinamičniji način. Metodologija počiva na tri stupa: vladavini prava, ekonomsko upravljanje i reforma javne uprave, a sva tri stupa dotiču se najvećih slabosti ZB-a. Ovu metodologiju je u 2020. godini Crna Gora u potpunosti prihvatila. Korupcija, koja je u svakom dijelu društva, i pitanje vladavine prava i dalje izazivaju posebnu zabrinutost. Također gospodarska kriza i spora ekonomska transformacija s trenutnim političkim stanjem su plodno tlo za razvoj organiziranog kriminala (Vlašić i Łazowski, 2014). Osim spomenuta četiri stupa bitno je spomenuti i dinamizam. Dinamizam je grupiranje više pregovaračkih poglavlja u šest tematskih skupina⁹ što bi trebalo osigurati bržu pripremu zemalja kandidatkinja jer naglasak stavlja na ključne sektore i najvažnije reforme u tim sektorima. Dinamizam osim što pregovaračka poglavlja svrstava u šest tematskih skupina u fokus pregovora stavlja poglavlja 23 i 24. Shodno tome nijedno novo poglavlje ne može se zatvoriti dok se ne ispune privremena mjerila za ta dva poglavlja. Uz to princip dinamizma također određuje da država kandidatkinja da prijeđe u iduću tematsku skupinu prvo mora zatvoriti sva poglavlja iz prethodne skupine.

Poglavlja 23 i 24 unutar sebe sadržavaju privremena mjerila koje je potrebno ispuniti kako bi se ta poglavlja mogla zatvoriti. „Privremena mjerila su uglavnom vezana za unaprjeđenje zakonodavnog i institucionalnog okvira u skladu s europskim standardima, a manji dio je posvećen uspostavljanju i konsolidaciji početnog balansa rezultata u ovlastima od značaja za borbu protiv korupcije i poštovanja temeljnih prava“ (Zindović, Mirković i Uljarević, 2022; 10). Tako primjerice u poglavlje 23 ulazi borba protiv korupcije, temeljna prava, suradnja s nevladinima organizacijama dok poglavlje 24 sadrži mjerila za policijsku suradnju i borbu protiv organiziranog kriminala, migracije, Schengen i vanjske granice. 2020 godina obilježena je neformalnom klauzulom balansa to jest zakočenim procesom. Ta klauzula bila je posljedica nastavka simuliranja reformi zanemarivanja javnog interesa, nedostataka otvorenosti, transparentnosti i efektivne komunikacije procesa. Dodatno, primijećeno je i pogoršanje trendova u administraciji gdje su se kapaciteti teško izgrađivali, a prednost je imalo stranačko kadriranje (Zindović, Mirković i Uljarević, 2022).

⁹ Temeljna pitanja, unutarnje tržište, konkurentnost i uključivi rast, zeleni program i održiva povezivost, resursi, poljoprivreda i kohezija i vanjski odnosi.

2.2.Pregled godišnjih izvješća Europske Komisije o napretku Crne Gore kroz 2008. do 2020.

Godišnja izvješća Europske Komisije daju uvid u napredak Crne Gore u provođenju reformu i usklađivanju pravnih normi s pravnom stečevinom EU. Osim što daju uvid u napredak, ona daju preporuke za daljnje reforme i aktivnosti koje Crna Gora treba poduzeti kako bi ubrzala svoj put prema članstvu u EU. Praćenje i evaluacija kroz ova izvješća ključni su za proces pridruživanja EU jer omogućuju identificiranje područja koja zahtijevaju poboljšanja i pružaju okvir za kontinuirani dijalog između Crne Gore i Europske unije. Izvješća pružaju sveobuhvatan pregled stanja i izazova s kojima se zemlja suočava, a obuhvaćaju političke kriterije, ekonomske kriterije i usklađivanje zakonodavstva s pravnom stečevinom EU.

2011.

Prvi izvještaj Europske komisije napravljen je za 2011. godinu, za razdoblje od listopada 2010. godine do rujna 2011. godine. Europska Komisija spominje Instrument pretpristupne pomoći (IPA¹⁰) koji je od 2001. godine do 2013. godine iznosio 235.2 milijuna eura dok je za 2011. godinu taj iznos bio 34.1 milijun eura. „Višegodišnji indikativni planski dokument (MIPD) za Crnu Goru 2011.-2013. predstavljen je Odboru za IPA u ožujku 2011. Glavni sektori za potporu EU-a tijekom ovog razdoblja bit će pravosuđe i unutarnji poslovi, javna uprava, okoliš i klimatske promjene, promet, socijalna pitanja razvoj i poljoprivreda i ruralni razvoj“ (DG NEAR, 2011; 4-5). Glavni fokus bio je na vladavini prava, borbi protiv korupcije i potrebom za neovisnim sudstvom. Izmjenama Zakona o državnom odvjetništvu i Zakona o sudbenom vijeću povećana je transparentnost i smanjene diskrecijske ovlasti u imenovanju sudaca i tužitelja. Po pitanju korupcije napredak je postignut u borbi protiv korupcije jačanjem kapaciteta tužitelja i policije te osnivanjem antikorupcijskog tima.

2012.

U 2012. godini službeno su započeti pregovori te su otvorena prva pregovaračka poglavlja. Također u 2012. godini Crna Gora postala je punopravna članica Svjetske trgovinske organizacije. U ovom izvještaju stavljen je naglasak na reformu javne uprave i borbu protiv organiziranog kriminala. Ministarstvo MUP-a i Ministarstvo financija pokrenuli su opsežnu reformu javnog sektora s ciljem racionalizacije i modernizacije. Za razdoblje od 2012. godine do 2016. godine utvrđen je plan reorganizacije javnog sektora u cilju povećanja njegove

¹⁰ Instrument for Pre-Accession assistance

učinkovitosti, kao dio šire reforme u ovom području. Po pitanju organiziranog kriminala sveprisutna korupcija omogućuje razvoj organiziranog kriminala i njegovu infiltraciju u javni i privatni sektor. No Zajedničke istražne radnje s drugim zemljama regije, kao i sa zemljama članicama EU, Interpolom i Europolom, rezultiralo je povećanjem broja optužnica, uhićenja i osuda iz područja organiziranog kriminala (DG NEAR, 2012).

2013.

Kroz 2013. godinu zabilježen je napredak u otvaranju nekoliko pregovaračkih poglavlja, uključujući poglavlja za pravosuđe i temeljna prava. Osim toga naglasak je stavljen na poboljšanja funkcioniranja demokratskih institucija i ponovno na antikorupcijskih mjere te na problem slobode medija. Za slobodu medija: “postignut je određeni napredak u području informacijskog društva i medija...Postoji stalna zabrinutost u pogledu neovisnosti EKIP-a, posebice zbog nedostatka odluke Ustavnog suda. na žalbu EKIP-a. U području audio-vizualne politike, Sabor i dalje narušava neovisnost Agencije za elektroničke medije” (DG NEAR, 2013; 25-26).

2014.

U 2014. godini Crna Gora nastavila s otvaranjem pregovaračkih poglavlja te prva u regiji otvorila poglavlja 23 i 24. Na osnovu toga EU je odredila 84 privremenih mjerila za ta poglavlja koja trebaju služiti kao smjernice za daljnje reforme. Kroz 2014. godinu poboljšala se učinkovitost pravosuđa putem ključnih imenovanja, ali se Crna Gora i dalje suočava s kašnjenjima u antikorupcijskim reformama i potrebno je izglasati bolje zakone o financiranju političkih stranaka. Po pitanju slobode izražavanja i slobode medija i dalje postoje prepreke u daljnjem napredovanju reformi. S druge strane, reforma javne uprave je pokrenuta, ali je ometa jaka politizacija. Ekonomski gledano potrebno je smanjiti visoku nezaposlenost i poboljšati poslovno okruženje. Uz to potrebno je poboljšati politike tržišta rada i regulatorno okruženje za razvoj privatnog sektora.

2015.

2015. godina obilježena je implementacijom novog zakonodavstva koji je donesen prethodnu godinu, no njegova potpuna implementacija otežana je radi bojkota oporbe i prosvjeda. Po pitanju reforme javne uprave i slobode medija došlo je do napretka, ali EU je naglasio da je potrebna snažnija provedba reformi te je EK ponovno naglasila potrebu za borbom protiv korupcije i organiziranog kriminala. EK je za narednu godinu predložila sljedeće smjernice: “uspostavljanje potpuno operativne agencije za borbu protiv korupcije do 1. siječnja 2016.;

uspostavljanje evidencije u borbi protiv korupcije, posebno u slučajevima na visokoj razini i povećanje kapaciteta za provođenje financijskih istraga; poboljšanje evidencije u sprječavanju korupcije, uključujući učinkovite kazne za nepravilnosti” (DG NEAR, 2015; 14). Napredak je vidljiv i u regionalnoj suradnji posebice s BiH i Kosovom s kojim su potpisani sporazumi o granici. Gospodarski, EK je procijenila da je Crna Gora umjereno spremna to jest pokazuje rast, ali se suočava s izazovima poput visokog javnog duga i nezaposlenosti.

2016.

2016. godina obilježena je parlamentarnim izborima koji su održani na participativnoj i transparentniji način nego prethodnih godina. „Zakonodavni okvir o pravosuđu ojačan je kako bi se povećala njegova neovisnost i profesionalnost, ali još nije u potpunosti proveden. Institucije su uspostavljene ili ojačane. Međutim, korupcija i dalje prevladava u mnogim područjima i nastavlja biti ozbiljan problem“ (DG NEAR, 2016; 53). Također s radom je započela Agencija za borbu protiv korupcije što je bila jedna od smjernica EK u izvještaju iz 2015. godine. Ekonomski, Crna je Gora postigla određeni gospodarski napredak, posebice u infrastrukturi i energetsom tržištu, ali suočava se sa značajnim izazovima s visokim javnim dugom, fiskalnim deficitom i nezaposlenošću. Razvoj ljudskog kapitala i izvozno orijentiranih industrija od ključne je važnosti. Dok je usklađivanje sa standardima EU-a umjereno u mnogim područjima, tržišno natjecanje i gospodarske politike zahtijevaju posebnu pozornost. Crna Gora postigla je određeni napredak u slobodi izražavanja, ali prošle godine i te reforme nisu u potpunosti proveden. Visoki slučajevi klevete ukazuju na slabu samoregulaciju i medijske nesporazume (DG NEAR, 2016).

2018.

Kroz 2018. godinu Europska je Komisija usvojila strategiju za pojačani angažman EU-a na zapadnom Balkanu, prepoznajući napore Crne Gore, ali pozivajući na brži napredak u vladavini prava i reformama pravosuđa. Crna je Gora pokazala stabilan napredak, posebno u ekonomskim kriterijima i regionalnoj suradnji. Tijekom izvještajnog razdoblja u Crnoj Gori pojavili su se politički izazovi, uključujući nedostatak povjerenja u izborni sustav i kontinuirani bojkot parlamenta od strane oporbe od izbora 2016. Nadalje, postoji potreba za jačanjem zakonodavne sposobnosti i nadzora, budući da doneseni zakoni nisu u potpunosti ispunili preporuke OEES-a. Ostvaren je napredak u pravosudnom sustavu, ali puna provedba reformi još uvijek nije provedena. Također korupcija ostaje značajan problem, te je potrebno više napora u borbi protiv organiziranog kriminala. Zatim napredak u slobodi izražavanja je spor,

uz zabrinutost zbog medijske pristranosti i slučajeva klevete. Iako je došlo do gospodarskog napretka, izazovi i dalje postoje, posebice u smanjenju javnog duga i poboljšanju politike tržišnog natjecanja i javne nabave.

2019.

Kroz 2019. godinu politička scena ostala je fragmentirana s ograničenim dijalogom i stalnim bojkotima oporbe i optužbama za korupciju. Reforme javne uprave pokazale su određeni napredak, ali potrebno je više političke volje dok je pravosuđe postiglo umjeren napredak u pogledu neovisnost. Crna je Gora, prema Europskoj Komisiji, umjereno spremna za borbu protiv korupcije, s određenim napretkom, ali stalnim problemima. Ostvaren je napredak u međunarodnoj suradnji protiv organiziranog kriminala, ali potrebno je više napora u složenim zločinima i oduzimanju imovine. Sloboda izražavanja ostaje umjereno pripremljena, bez napretka u zaštiti novinara. Gospodarski, Crna je Gora rasla, ali se suočavala s visokom nezaposlenošću i fiskalnim izazovima. Javni dug porastao je zbog infrastrukturnih projekata. Prema EK zemlja je umjereno spremna za konkurenciju u EU, ali su joj potrebna poboljšanja u ljudskom kapitalu i poslovnom okruženju. Crna je Gora zadržala dobre regionalne odnose i usklađenost s EU, ali se suočava s izazovima u politici tržišnog natjecanja i pitanjima zaštite okoliša.

2020.

Tijekom izvještajnog razdoblja u Crnoj Gori i dalje su postojali politički izazovi, s niskim povjerenjem u izborni sustav i stalnim bojkotima parlamenta od strane opozicije od 2016., no naponi za reformu izbornog okvira i promicanje dijaloga nisu bili spori. Reforme upravljanja neophodne su za poboljšanje transparentnosti i angažmana i iako je postignut određeni napredak u reformama javne uprave i pravosuđa, potrebna je veća politička predanost. Korupcija je i dalje problem koji zahtijeva proaktivne odgovore dok je u borbi protiv organiziranog kriminala postignut napredak, ali potrebni su daljnji naponi, posebno u područjima kao što su pranje novca i trgovina ljudima. I dalje postoje izazovi u usklađivanju sa standardima EU-a o temeljnim pravima i slobodi izražavanja. Gospodarski ostvaren je napredak, ali smanjenje javnog duga i poboljšanje poslovnog okruženja su ključni.

3. Ekonomski aspekti pridruživanja Crne Gore Europskoj Uniji

Ekonomski, Crna Gora kao i većina zemalja u regiji okarakterizirana je visokom stopom nezaposlenosti, niskim BDP-om i sporim razvojem tržišne ekonomije. Ekonomski gledano, potrebno je postojanje funkcionalnog tržišnog gospodarstva koje se može suočiti s konkurencijom i tržišnim silama unutar EU. Unutar toga ulaze čimbenici kao što su makroekonomska stabilnost, opseg u kojem vladina politika i zakonodavstvo utječu na konkurentnost putem trgovinske politike ili politike tržišnog natjecanja, stupanj i tempo trgovinske integracije koju zemlja postiže s Europskom unijom prije proširenja (Kittova i Steinhauser, 2018). Nacionalna strategija održivog razvoja iz 2007. godine imala je za cilj poticanje gospodarskog rasta i prijelaza na tržišnu ekonomiju poticanjem inovacija, produktivnosti, poduzetništva i sprječavanjem odljeva mozgova, uz usklađivanje okolišnih i ekonomskih politika radi smanjenja utjecaja na okoliš. Prostorni plan naglasio je važnost znanja, inovacija i poduzetništva za budući rast, naglašavajući ključnu ulogu znanosti u poticanju gospodarskog i društvenog razvoja. Nacionalni program za integraciju u EU za razdoblje od 2008. do 2012. usmjeren je na reformu statističkog sustava, povećanje mobilnosti istraživača i povezivanje istraživanja s gospodarstvom. Istraživačko-razvojni okvir, koji uključuje sveučilišta i znanstvene institucije, suočava se s problemima kao što su zastarjeli programi i nedostatna sredstva, ali teži poboljšanju kroz internacionalizaciju i bolju usklađenost obrazovanja sa zahtjevima tržišta rada.

U 2014. godini BDP Crne Gore po stanovniku iznosio je 5436 eura, najviše od zemalja Zapadnog Balkana, no svejedno nije bio blizu prosjeka Europske Unije koji je iznosio 21300 eura. Po pitanju stope nezaposlenosti u 2014. godini ona je iznosila 18 posto. Negativan postotak vidljiv je i kod deficita platne bilance, a iznosio je 15,2 posto. „Visoki deficiti platne bilance izravna su posljedica niske konkurentnosti nacionalnih gospodarstava i domaćih proizvođača, kao posljedica neuspjeha procesa privatizacije provedenog u tranzicijskom razdoblju i nedovoljnog priljeva izravnih stranih ulaganja“ (Tomljanović i Grubišić, 2016; 146). Naponi EU-a u ulaganjima u istraživanje i razvoj usmjereni su na povećanje doprinosa poslovnog sektora ukupnim ulaganjima. U 2014. godini ovaj je sektor činio prosječno 61,5 posto ukupnih ulaganja diljem EU dok je u Crnoj Gori postotak iznosio 49,6 posto.

Gospodarstvo Crne Gore obilježeno je malim tržištem, niskom vrijednosti izvoza roba i usluga, malim brojem lokalnih dobavljača, nedovoljnim oslanjanjem na profesionalni menadžment. Uostalom Crna Gora je i sudionik u IPA programu. Prvotni IPA sporazum, IPA 1, trajao je od 2007. do 2013 te je on za sve zemlje kandidatkinje i potencijalne kandidate iznosio 11.5

milijardi eura. Njega je od 2014 do 2020. zamijenila IPA II koja je iznosila 11,7 milijardi eura. Kroz šest godina što je bila aktivna Crna Gora uspjela je dobiti sveukupno 541 milijun eura. „Kao ključna područja IPA-e II su određeni reforma javne uprave, vladavina prava, održivo gospodarstvo, ljudi te poljoprivreda i ruralni razvoj“ (Tomljanović, 2018; 144).

4. Reforme u pravosuđu i borba protiv korupcije

Vladavina prava za EU smatra se temeljnom vrijednosti i čvrsto je utemeljena u osnivačkim dokumentima organizacije. Osim toga, vanjsko djelovanje EU-a usmjereno je na daljnje jačanje vladavine prava, što je i navedeno u Lisabonskom ugovoru. Također ako vladavina prava nije uspostavljena ispravno ekonomski rast ne može biti održivi ili pravedan kao ni smanjenje siromaštva i nejednakosti. Potpora sektoru pravosuđa značajno je pridonijela napretku u mnogim zemljama, ali rezultati su bili mješoviti zbog složene, politizirane i kontekstno specifične prirode procesa. Također uočeno je da EU nema jasnu definiciju i konkretnu politiku potpore sektoru pravde i njegovoj reformi. Promicatelji vladavine prava često je tretiraju kao institucionalnu kontrolnu listu, fokusirajući se prvenstveno na pravosuđe i često naizmjenično upotrebljavajući pojmove vladavina prava i reforma pravosuđa. Svjetska je banka istaknula inicijative kao što su izgradnja kapaciteta za suce, upravljanje predmetima, transparentnost sudskih postupaka, sudbena vijeća, alternativno rješavanje sporova i potporu Ministarstvu pravosuđa i Tužiteljstvu kao ključne elementu u vladavini prava.

Problem s kojim se Crna Gora također suočava jest da brzo usvaja ekonomske standarde i zakonske okvire, ali ih sporo realizira. Kroz proces pregovora Crna Gora izvršila je reformu Kaznenog zakona, reformu Zakona o kaznenom postupku i u Strategiju nacionalne sigurnosti stavila je organizirani kriminal kao sigurnosni rizik. 2017. godine Crna Gora postala je članica NATO-a, a u međuvremenu je postala članica 15 međunarodno-pravnih sporazuma, uključujući šest koji se odnose na neširenje oružja za masovno uništenje. Naime, Crna Gora ima sporazume s Međunarodnom agencijom za atomsku energiju o primjeni zaštitnih mjera i ratificirala je Konvenciju o zabrani razvoja, proizvodnje i skladištenja zaliha bakteriološkog i otrovnog oružja.

Kako je već spomenuto gore korupcija je najveća prepreka Crne Gore na putu ka EU, radi toga potrebne su duboke reforme u pravosuđu kako bi Crna Gora uskladila ih s europskim standardima. Međunarodni indeks transparentnosti¹¹ koji mjeri razinu korupcije za 2019. i 2020. godinu iznosio je 45 bodova što je napredak od 2012. godine kada je iznosio 41 bod.

„No, korupcija i zarobljavanje države ostaju problematični jer je Vlada 2019. godine predložila izmjene i dopune ‘Zakona o tajnim podacima’. Prema *Transparency*

¹¹ „Rezultat zemlje percipirana je razina korupcije u javnom sektoru na ljestvici od 0 do 100, gdje 0 znači vrlo korumpiran, a 100 znači vrlo čist“ <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/mne>(pristupljeno 30.05.2024).

Internationalu i koaliciji od 25 crnogorskih nevladinih organizacija, 63 amandmana koje je predložila vlada mogli bi potkopati zakone zemlje o slobodi informiranja, antikorupcijske napore i općenito funkciju vladavine prava, jer predloženi zakon dopušta da Vlada može prema vlastitom nahođenju proglasiti podatke tajnima“ (Hoxhaj, 2021; 163).

Još jedna prepreka s kojom se Crna Gora suočava jest organizirani kriminal što je prijetnja za nacionalnu i međunarodnu sigurnost. „Njegove karakteristike su: fleksibilnost, prilagodljivost, oporavak i mobilnost...Jasna je povezanost organiziranog kriminala s korupcijom i pranjem novca i financiranje terorizma kao sigurnosnim rizicima i prijetnjama kojima se pokušava osigurati uspjeh kriminalne organizacije“ (Banićević, 2019; 97). Najčešće aktivnosti organiziranog kriminala su: krijumčarenje narkoticima, trgovanje ljudima, korupcija, pranje i falsificiranje novca, falsificiranje dokumenata, krijumčarenje robom. Crna se Gora kroz godine uspješno bori s organiziranim kriminalom dok organi i službe u sustavu nacionalne sigurnosti postižu mjerljive rezultate. Suraduje i s državama u regiji te je Crna Gora članica INTERPOLA-a i EUROPOL-a.

5. Unutarnje političke dinamike

Jedan od najvažnijih političkih aktera na putu Crne Gore bio je Milo Đukanović, bivši predsjednik i premijer Crne Gore, i njegova stranka DPS koja je do 2020. godine bila na vlasti. Đukanović je od 1997. podržao pro zapadnu i pro europsku politiku što je dovelo do jačanja suradnje Crne Gore s EU. Između 1997. godine i listopada 2000. godine ta suradnja bila je ograničena na bilateralne i multilateralne susrete, političku potporu u sukobima Zapada s Miloševićem te financijsku pomoć za rješavanje problema izbjeglica tijekom i nakon kosovske krize. Formalne mjere oko statusa Crne Gore u EU nisu poduzete, ali su Đukanović i njegovi ministri naišli na naklonost EU i susjednih zemalja, što je rezultiralo početkom formalne i neformalne suradnje (Radulović, 2011). Suradnja Đukanovića s institucijama EU omogućila je postepeno građenje samostalnih političkih institucija Crne Gore što je na kraju dovelo do referenduma o osamostaljenju 2006. Referendum je predvodio sam Đukanović, a izlaznost je bila 86.3 posto od kojih je 55.5 posto bilo za neovisnu Crnu Goru.

DPS je bio na čelu Crne Gore od 1991. godine do 2020. godine. Vladavina DPS-a kroz godine je doprinijela visoki ekonomski rast kroz politike koje su potaknule rast BDP-a, privukle izravna strana ulaganja. Osim ekonomskog razvoje poboljšana je i infrastruktura države. No DPS je također uspjela skoro u potpunosti zamijeniti javni interes stranačkim. Uz to njeno odupiranje usvajanju europskih reformu u cijelosti i stavljanje osobnih interesa na prvo mjestu dovelo je do stvaranje percepcije Crne Gore kao zarobljene države, a i kroz godine bili su popraćeni optužbama za korupciju. Jedan od takvih primjera je Košljun slučaj. U slučaju Košljun, novi gradonačelnik Budve Lazar Rađenović i dvojica njegovih pomagača koristili su se insajderskim informacijama za kupoprodaju zemljišta čime je općinski proračun oštećen za više od 10 milijuna eura. No uhićene su jedino političke elite srednje razine i osumnjičene za zločin.

6. Javno mnijenje Crne Gore i podrška pristupanju Europskoj Uniji

„Percepcija EU-a unutar njezinih država članica bila je u većoj mjeri oblikovana pitanjima oko (demokratskog) legitimiteta, napetosti između nacionalnih i nadnacionalnih interesa i konceptualnog zastoja između tradicionalnog pojma nacionalne države i unije koja još uvijek funkcionira kao konfederacija identificira kao jedinstvena međunarodna organizacija“ (Vučić i Novaković, 2017; 83). Od osamostaljenja pa sve do danas podrška javnog mijenja pristupanju EU prošla je kroz mnoge faze, no usprkos tome podrška je rijetko kada bila ispod 60 posto. Tako je na samom početku puta Crne Gore prema EU podrška bila oko sedamdeset posto, to jest 67 posto u 2009. godini i 73 posto 2010. godine. Dio građana smatra da bi članstvo u EU doprinijelo reformi javne uprave i nižoj stopi korupcije i organiziranog kriminala, veću efikasnost i neovisnost sudstva i sveukupno bolji standard života. „Ispitanici su rijetko izražavali zabrinutost zbog gubitka identiteta i nacionalne neovisnosti, a malo tko je mislio da je Crna Gora ekonomski održiva izvan EU“ (Vučić i Novaković, 2017; 93). Po pitanju mladih, većina mlađe generacije podržava ulazak u EU, 67,3 posto, a kao najveću prednost istakli su lakše putovanje i studiranje u drugim državama Europe. Građani Crne Gore, političke stranke i vlast vide EU, sa svojim vrijednostima i institucijama, kao najviši moralni i politički autoritet. Ovo stajalište snažno utječe na političke rasprave u Crnoj Gori i ujedinjuje naciju oko jednog zajedničkog cilja - pridruživanje EU.

Gallup, multinacionalna analitička i savjetodavna tvrtka, provela je istraživanje u zemljama ZB-a kroz pet godina o stavu i mišljenju građana o njihovom odnosu prema EU i što očekuju u narednim godinama. Prema tom istraživanju (Manchin, 2011) građani Crne Gore vidjeli su najveće saveznike u Sloveniji, Italiji i Ujedinjenom Kraljevstvu dok su najveće protivnike vidjele u Njemačkoj, Ujedinjenom kraljevstvu i Nizozemskoj. Također po pitanju „*Kada, koje godine mislite da će [država] biti dio Europske unije?*“ 2010. godine većina ispitanika smatrala je da će 2016. biti godina pristupanja Crne Gore. Također na pitanje je li bi članstvo u EU bilo dobro, loše ili ni dobro ni loše, od 2006. godine do 2010. godine građani Crne Gore su u velikom postotku smatrali da bi članstvo bilo dobro za njih.

2020. godine istraživanje koje je provela DeFacto Agencija prikazalo je da: „pozitivan stav prema EU ima 77,6% građana Crne Gore (u odnosu na 66,1% u prosincu 2019.), dok se broj onih s negativnim stavom smanjio na 17,7% u prosincu 2020. (u odnosu na 24,3% u prosincu

2019)¹²“. Čak bi 74.8 posto građana podržalo ulazak u EU dok bi protiv bilo 22.3 posto građana. Ovaj je postotak pozivan skok u usporedbi s 2019. godinom kada bi za ulazak u EU bilo oko 66 posto građana. Kroz godine glavni motivatori za ulazak u EU ostali su dosljedni, a to su bolja kvaliteta života, bolji životni standard, slobodno putovanje i ekonomska i politička stabilnost. S druge strane, građani kao najveće prepreke vide raširenu korupciju, nestabilnu ekonomsku situaciju i organizirani kriminal. Nadalje, 43,2 posto ispitanika smatra da će Crna Gora ispuniti kriterije za članstvo do 2025. godine, dok 31,2 posto nije sigurno, a 13,2 posto smatra da kriteriji nisu ispunjeni.

Po istraživanju Balkan Barometra iz 2018., 2019. i 2020. može se primijetiti kako su stavovi građana Crne Gore po pitanju EU većinom pozitivni. Na pitanje „Što bi vama osobno značilo članstvo u EU?“, kroz tri navedene godine najčešći odgovori bili su: ekonomski prosperitet, mir i stabilnost, slobodno putovanje i slobodu studiranja i/ili rada u EU¹³. Nadalje, na pitanje „Mislite li da bi članstvo ekonomije u EU bilo dobro, ni dobro ni loše, ili loše?“, 2018. godine 53 posto građana smatralo je da bi bilo pozitivno, 2019. godine taj postotak je pao na 52 posto, a 2020. godine došlo je do 54 posto. Za ni dobro ni loše 2018. izjasnilo se 28 građana, 2019. dosegao je 30 posto dok je 2020. palo na 24 posto. Na posljeticu broj građana koji misle da bi članstvo bilo loše je mali postotak; deset posto u 2018. i petnaest posto u 2019. i 2020. Posljednje relevantno pitanje za ovaj rad je: „Kada očekujete ulazak vašeg gospodarstva u EU?“. Na pitanje su ponuđene četiri godine – do 2020., do 2025., do 2030. i do 2035., a uz godine postojala je mogućnost i opcija „nikad“. Prevladavajuće mišljenje među građanima je kroz sve tri godine da će Crna Gora ući u EU do 2025, nešto manje njih vidi godinu ulaska 2030. dok se nitko od ispitanika nije izjasnio za 2035. Zatim za opciju „nikad“ postotak je kroz godine varirao između 12 posto 2018., 15 posto 2019. i 20 posto 2020. Iako se može vidjeti kod ove opcije porast mišljena građana svejedno oni koji vide ulazak u EU u skorijoj budućnosti nije pao ispod 40 posto, a kako je porastao broj građana za opciju „nikad“ tako je porastao i broj ispitanika za 2025. kao godinu ulaska u EU (45 posto u 2019).

¹² <https://www.gov.me/en/article/237690--support-to-montenegro-s-eu-membership-greatly-increase> (pristupljeno 03.06.2024)

¹³ ekonomski prosperitet (2018. – 41%, 2019. – 46%, 2020. – 41%), mir i stabilnost (2018. – 32%, 2019. – 29%, 2020. – 32%), slobodno putovanje (2018. – 28%, 2019. – 22%, 2020. – 30%) i slobodu studiranja i/ili rada u EU (2018. – 18%, 2019. – 24%, 2020. – 20%)

7. Ključni izazovi Crne Gore u narednim godinama

Kako je već spomenuto prije za vrijeme 2020. godine pregovori su došli do stagnacije te u međuvremenu Crna Gora nije privremeno zatvorila nijedno poglavlje niti napravila značajan pomak u nekom od pregovaračkih poglavlja. 2020. godine potvrđena je perspektiva EK „Unapređenje pristupnog procesa – vjerodostojna perspektiva EU-a za zapadni Balkan“. Njome se pokušava sam proces pregovora i pristupanja učiniti „predvidljiviji, vjerodostojniji i dinamičniji te podložan snažnijem političkom usmjeravanju, na temelju objektivnih kriterija, strogog pozitivnog i negativnog uvjetovanja te reverzibilnost“ (Glavno tajništvo Vijeća, 2021; 2). Potrebno je sada da Crna Gora u narednim godinama stavi veći fokus na unutarnje reforme, veću dinamičnost i političko usmjeravanje pregovora.

Također potrebno je privremena mjerila za 23 i 24 poglavlja pomaknuti s mrtve točke. Nakon zatvaranja privremenih mjerila Crna Gora treba usvojiti akcijski plan koji će u fokusu imati ključna pitanja u vezi s funkcioniranjem demokratskih institucija i reformom javne uprave. U izvješću o napretku iz 2021. godine Europska Komisija napomenula je da: „ključne reforme pravosuđa stagniraju i potrebna je odlučna politička predanost na svim razinama vlasti, parlamenta i pravosuđa kako bi se deblokirao napredak prema ispunjavanju privremenih mjerila vladavine prava“ (Gasmi, Prlja, 2022; 24). U izvješću iz 2021. godine SIGMA je preporučila da vlada treba finalizirati novu Strategiju javne uprave (PAR) i Program reforme upravljanja javnim financijama (PFM) te da treba uspostaviti funkcionalna tijela za koordinaciju na administrativnoj razini za obje strategije u sljedeće dvije godine.

Kada se govori o korupciji Crna Gora mora još puno raditi kako bi se korupcija dovela na minimalnu razinu. Za vrijeme vlade Krivokapića (2020.-2022.) formiran je Nacionalni savjet za borbu protiv korupcije, no nije dao očekivane rezultate te je percepcija javnosti da Crna Gora nema volju adresirati borbu protiv korupcije na nepristran način. Uz to zakonski okvir Crne Gore nije još dovoljno unaprijeđen za prevenciju i borbu protiv korupcije u skladu s pravnom stečevinom EU. U borbi protiv organiziranog kriminala Ured posebnog tužiteljstva bio je efikasan u pokretanju nekoliko istraga visokog profila, koje za sada, ukazuju na duboku infiltraciju korupcije i organiziranog kriminala u državne strukture, uključujući i vrh pravosuđa¹⁴. No, sada je potrebno da sustav pravosuđa nastavi tim tokom i pokaže snažan i dosljedan odgovor na korupciju i organizirani kriminal u društvu.

¹⁴ https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/QANDA_23_5615

„Crna Gora mora dodatno poboljšati rezultate istraga, kaznenih progona, pravomoćnih presuda i oduzimanja imovine u borbi protiv organiziranog kriminala i korupcije na visokoj razini. Potrebno je provesti odvraćajući i učinkovitiju politiku kaznenih sankcija i odgovor kaznenog pravosuđa kako bi se izbjegla percepcija nekažnjivosti. Potrebno je poboljšati učinkovitu i sustavnu upotrebu financijskih istraga te zapljene i oduzimanja imovine¹⁵“.

Još jedan od primarnih kriterija koja Crna Gora mora ispuniti je neovisnost medija. Iako se kroz godine situacija poboljšala, svejedno nije na razini kakva bi trebala imati mlada demokracija koja je na putu za EU. „Medijska scena u Crnoj Gori ostaje duboko polarizirana i široko politizirana, pod sjenkom nerasvijetljenih napada na novinare i imovinu medija, nedovoljno u praksi transparentnim i kompetitivnim sistemom financirana iz javnih fondova, slabom regulacijom i selektivnom regulacijom, RTCG-om koji ne uspijeva da napravi pomak u istinskoj transformaciji ka javnom servisu svih građana i građanki“ (Zindović, Mirković i Uljarević, 2022; 12). Kada je u pitanju društvo, polovica građana smatra da ne postoje objektivni i nezavisni mediji te da postojeći mediji samo produbljuju polarizaciju u društvu.

¹⁵ https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/QANDA_23_5615

8. Zaključak

Od 2008. godine do 2020. godina Crna je Gora uložila značajan napor kako bi uspješno odradila pregovore s EU i na kraju postala njenim članom. Od 2008. godine kada su izrazili želju da postanu članom EU pa sve do 2010. godine kada je službeno dobila status zemlje kandidat i na kraju do početka pregovora 2012. godine, Crna je Gora pokazala posvećenost reformama u ključnim područjima kao što su vladavina prava, borba protiv korupcije i organiziranog kriminala, zaštita ljudskih prava i usklađivanje ekonomije s EU. No iako je Crna Gora mnogo toga postigla u navedenim dijelovima, ali i drugim, i dalje se suočava sa preprekama koje još uvijek kočće Crnu Goru da postane punopravna članica EU. Neke od prepreka su i dalje sveprisutna korupcija i organizirani kriminal, pitanje vladavine prava, sporost u provedbi reforma javne uprave i sudstva, politička nestabilnost - koja je kulminirala 2016. godine na parlamentarnim izborima – i nestabilno gospodarstvo.

U ekonomskom pogledu pregovori Crne gore s EU donijeli su značajna gospodarska poboljšanja, uključujući bolju fiskalnu disciplinu, povećana strana ulaganja i jači privatni sektor. Međutim, i dalje ostaju značajni izazovi, poput visoke nezaposlenosti, regionalne nerazvijenosti i potrebe za diverzificiranim gospodarstvom. Antikorupcijske reforme, ključne za pristupni proces, dovele su do određenih poboljšanja, ali korupcija je i dalje ozbiljan problem, što se odražava u međunarodnim indeksima percepcije korupcije. Politička nestabilnost i unutarnje podjele često su usporavale proces reformi, a političke napetosti i neslaganja unutar vladajućih struktura utjecali su na brzinu i kvalitetu donošenja odluka.

Zaključno iako je sam proces pregovora dugotrajan i kompleksan Crna Gora je i dalje optimistična prema ulasku u EU i javna podrška ne opada. Iako 2025. godina kao ciljane godina pristupanja ne izgleda trenutno moguće svakako se može reći da ako Crna Gora nastavi tempom koji je imala na početku pregovora, mogla bi očekivati članstvo kroz pet do deset godina. Strategija koja je usvojena iznjedrila je mnoge uspjehe posebice u privremenom zatvaranju tri pregovaračkih poglavlja, no i dalje je potreban stalan rad i predanost kako bi se dostigao konačni cilj, a to je punopravno članstvo u Europskoj Uniji. Glavne snage koje su formirale ovaj proces i koje će i dalje biti ključne za budućnost Crne Gore na njenom europskom putu uključuju jačanje vladavine prava i gospodarstva, efikasniju reformu javne uprave, borbu protiv korupcije i organiziranog kriminala i podršku javnog mnijenja.

Literatura

ZNANSTVENI ČLANCI

1. Banićević, N. (2019). Reforme sektora nacionalne bezbjednosti u procesu evroatlantskih integracija Crne Gore. *Humanističke studije*, (6), 85-100.
2. Gasmi, G, i Prlja, D. (2022). Accession of Montenegro to the European Union-Relevant Aspects. *University of montenegro law journal*, 7-34.
3. Hoxhaj, A. (2021). The EU rule of law initiative towards the Western Balkans. *Hague Journal on the Rule of Law*, 13(1), 143-172.
4. Kittova, Z., i Steinhauser, D. (2018). The international economic position of western Balkan countries in light of their European integration ambitions. *Journal of Competitiveness*, 10(3), 51.
5. Lilić, S. (2021). Institucionalni i pravni izazovi Crne Gore na putu ka članstvu u Evropskoj uniji. *Studia Iuridica Montenegrina*, 3(1), 41-53.
6. Lilyanova, V. (2018). Montenegro—a lead candidate for EU accession. *European Parliamentary Research Service*.
7. Manchin, R. (2011). Balkan public opinion and EU accession. Institute for Security Studies. *Chaillot Paper*, (126), 165-172.
8. Memeti, A. (2014). Rule of Law through judicial Reform: A Key to the EU Accession of the Western Balkans. *Contemporary Southeastern Europe*, 1(1), 58-67.
9. Nakić, M. (2013). Europska Unija i Zapadni Balkan - Između želja i realnosti. *Međunarodne studije*, XIII (1), 33-44.
10. Radulović, M. (2011). Montenegro's journey towards EU accession. *The Western Balkans and The EU: The Hour of Europe*, 79-94.
11. Tomljanović, M. (2018). Uključivanje zemalja Zapadnog Balkana u Europsku Uniju – stanje i potencijalni ekonomski učinci. *Zbornik radova*, (XXIV), 128-150.
12. Tomljanović, M., & Grubišić, Z. (2016). Investment in Research and Development-A Factor of Adjustment of Montenegro to the EU Economy. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 5(3), 139-164.
13. Vlašić Feketija, M., & Łazowski, A. (2014). The Seventh EU Enlargement and Beyond: Pre-Accession Policy vis-à-vis the Western Balkans Revisited. *Croatian Yearbook of European Law & Policy*, 10(1), 1-37.

14. Vučić, M., Novaković, M. (2017). Youth Perspectives in the united Europe. Beograd; *Institute of International Politics and Economics*, 81-115.
15. Vučković, V. (2016). Evropeizacija izbornih programa u Crnoj Gori-Koliko političke partije prihvataju evropske politike?
16. Zindović, M, Mirković, M i Uljarević, D. (2022). Decenija crnogorskih pregovora sa EU: kako izaći iz kružnog toka? *Centar za građansko obrazovanje*, 4-18.

SLUŽBENI DOKUMENTI

1. Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations (2011): Montenegro Progress Report 2011. European Commission, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/montenegro-progress-report-2011_en (pristupljeno 24.04.2024).
2. Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations (2012): Montenegro Progress Report 2012. European Commission, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/montenegro-progress-report-2012_en (pristupljeno 24.04.2024).
3. Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations (2013): Montenegro Progress Report 2013. European Commission, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/montenegro-progress-report-2013_en (pristupljeno 24.04.2024).
4. Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations (2014): Montenegro Progress Report 2014. European Commission, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/montenegro-progress-report-2014_en (pristupljeno 24.04.2024).
5. Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations (2015): Montenegro Progress Report 2015. European Commission, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/montenegro-report-2015_en(pristupljeno 24.04.2024).
6. Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations (2016): Montenegro Progress Report 2016. European Commission, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/montenegro-report-2016-0_en (pristupljeno 24.04.2024).
7. Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations (2018): Montenegro Progress Report 2018. European Commission, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/montenegro-report-2018-0_en (pristupljeno 24.04.2024).

8. Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations (2019): Montenegro Progress Report 2019. European Commission, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/montenegro-report-2019-0_en (pristupljeno 24.04.2024).
9. Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations (2020): Montenegro Progress Report 2020. European Commission, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/montenegro-report-2020_en (pristupljeno 24.04.2024).
10. Glavno tajništvo Vijeća (2021). Primjena revidirane metodologije proširenja na pregovore o pristupanju s Crnom Gorom i Srbijom. Vijeće Europske Unije, https://www.consilium.europa.eu/en/documents-publications/public-register/public-register-search/?WordsInSubject=&WordsInText=&DocumentNumber=8536%2F21&InterinstitutionalFiles=&=&DocumentDateFrom=&=&DocumentDateTo=&=&MeetingDateFrom=&=&MeetingDateTo=&DocumentLanguage=EN&OrderBy=DOCUMENT_DATE+DESC&ctl00%24ctl00%24cpMain%24cpMain%24btnSubmit= (pristupljeno 24.04.2024).

INTERNETSKE STRANICE

1. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/QANDA_23_5615 (pristupljeno 28.04.2024)
2. <https://www.rcc.int/balkanbarometer/results/2/public> (pristupljeno 03.06.2024)
3. <https://www.gov.me/en/article/237690--support-to-montenegro-s-eu-membership-greatly-increased> (pristupljeno 03.06.2024)